

А.А. ЛОЙКА

У ПАРАМЕТРАХ КАНЦЭПТУАЛЬНАГА ПЕРААСЭНСАВАННЯ

Алег Антонавіч Лойка, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай літаратуры БДУ, член-карэспандэнт АН Беларусі, лаўрэат дзяржаўнай прэміі.

Вядомы беларускі паэт і літаратуразнавец, аўтар папулярных раману-эсэ "Францыск Скарына, або Сонца маладзёковае" і "Як агонь, як вада" (пра Я.Купалу), шматлікіх зборнікаў вершаў.

Параметры канцэптуальнага пераасэнсавання гісторыі беларускай літаратуры ў цэлым абумоўлены постсавецкім часам і тымі імпульсамі, якія ён дае, тымі запатрабаваннямі, якія спарадзіў як актуальныя і – галоўнае – як звязаныя з мадэліраваннем аб'ектыўнага, сапраўды навуковага пазнання ісціны, праўды гісторыі, праўды пра нас саміх. Нескладанай праўды няма, таму праблемы канцэптуальнага пераасэнсавання гісторыі

беларускай літаратуры вельмі складаныя. Разгалінаваным было дрэва канцэптуальнага пазнання літаратуры ў савецкі час, і роўна разгаліноўваецца ў час постсавецкі. І, такім чынам, пераасэнсаванне агульных канцэптуальных апораў гісторыі беларускай літаратуры зараз ідзе, па-першае, у агульнатэарэтычным, літаратуразнаўчым аспекце; па-другое, прадаўжаецца пераасэнсаванне новай беларускай літаратуры як такой, беларускай літаратуры XX ст. як такой, беларускай савецкай літаратуры як такой; і, па-трэцяе, ідзе пераасэнсаванне гісторыі беларускай літаратуры ранняга і сярэдняга Сярэднявечча (адпаведна літаратуры X–XIII стст. і XIV–XVI стст.). Пры гэтым асабліва ўважліва рашэнне праблемаў навуковай перыядызацыі айчынай літаратуры, адносінаў беларускага прыгожага пісьменства і фальклора, новага асэнсавання сутнасці, ролі і значэння літаратуры, і перадусім катэгорыяў рэалізму, рамантызму, народнасці, дэмакратызму, рэвалюцыйнасці, элітарнасці, мадэрнізму, абстракцыянізму, самакаштоўнасці літаратуры, самакаштоўнасці ў ёй формы як красы, фармалізму як сродку мастакоўства. І амаль ва ўсіх выпадках трансфармацыі канцэптуальнага ідзе адштрыхаванне ад формулаў, якія былі фундаментальнымі ў савецкі час, – прадпісальнымі, нарматыўнымі, дагматычнымі; ідзе дэфетышызаванне рэалізму (тэорыі панрэалізму, метаду сацыялістычнага рэалізму), дэфетышызаванне фальклору, рэвалюцыйнага рамантызму, рэвалюцыйнасці (пратэктарскай, рэвалюцыйна-дэмакратычнай). І – наадварот – у новай канцэптуальнасці рэабілітуецца тое, што ахайвалася, дыскрымінавалася, як то формула "мастацтва для мастацтва" ці самі фармалізм, абстракцыянізм, так званыя буржуазны аб'ектывізм, абстрактны гуманізм і г.д. Сёння, у выніку, адпрэчваюцца бясконцыя асуджэнні так званых безыдэйшчыны, антынароднасці, буржуазнай гнілой інтэлігентнасці, а таксама рэфлексійнасці, будуарнасці і г.д. Канкрэтна ж кажучы, ідзе найперш дэанасцыя ленінскага падзелу кожнай культуры на дзве – народную і рэакцыйную, кожнай літаратуры – на дзве літаратуры, на дзве

плыні ў ёй – прагрэсіўную і антынародную. Пры гэтым, як вядома, прынцып дваінога счэнення ахопліваў і жывую плынь працэсу развіцця беларускай літаратуры ў XX ст., штучна дзялячы яе на беларускую дарэвалюцыйную – да 1917 г. – і беларускую савецкую літаратуру, пачатак якой датаваўся таксама 1917 г. Не толькі ж уласна эстэтычныя крытэрыі вядуць да рэзкага асуджэння прынцыпаў партыйнасці і метаду сацыялістычнага рэалізму, але і амаральнасць іх установак, антыгуманнасць, антычалавечнасць. Бо калі фетышызава-лася некрасаўская заповедзь аб тым, што "паэтам можаш ты не быць, але гра-мадзянінам быць абавязаны", то гэта дэфармавала, вядома ж, толькі эстэтыч-ную першаіснасць паэзіі, клопат аб яе форме як сутнасці прыгожага пісьмен-ства. Іншая ж справа, калі ішлі заклікі песняй весці да смерці, да гераічнага з за-пэўніваннем, што "умреш не даром, дело прочно, когда под ним струится кровь". Душой паэзіі аб'яўлялася гэтым бяздушнае, антыгуманнае – служба рэ-валюцыі, паняцце, якое затым пераклалася ў ленінскае запатрабаванне да літаратуры быць "калёскам і вінцікам" пралетарскай справы. У выніку такога прысцёгвання савецкая літаратура і ператваралася ў бяздумнага апалагета па-літыкі, правадніка палітычных лозунгаў сродкамі літаратуры.

Сёння ж беларуская літаратура аказваецца адваяванай ад вульгарнага са-цыялагізму, ад ціску яго на яе, ад сацрэалістычнай рэгламентацыі, ад дэмагогіі, якая палітызавала, дэгуманізавала, дээстэтызавала літаратуру, гвалцячы ў ёй як нацыянальныя, так і агульначалавечыя каштоўнасці, што прыйшлі ў яе скарбніцу як з палаца, так і з храма – з касцёла ці з царквы, з царквы праваслаў-най ці з уніяцкай, з твораў у свой час так званага рэакцыйнага рамантызму ці ўзніклых на подыху ідэалізму, які ў савецкі час за філасофію, бадай, не лічыўся.

У выніку на сёння мы маем, па-першае, вяртанне ў беларускую літаратуру і культуру ўсяго позняга Адраджэння з Львом Сялегам на чале, вяртанне высо-кага барока Беларусі з яго арыстакратычнымі операй і балетам, а ў гісторыі беларускай літаратуры знаходзяць сваё месца **ўсе** яе аўтары, **усе** яе ідэі і матывы, **усе** метады, стылі, жанры. Фальклор жа сёння не фетышызуецца, та-му што звычайна ў ім не якая-небудзь іншая, а арыгінальная, заўсёды элітарная творчасць фалькларызуецца. Вядома, фальклор у той жа час – адкрытае поле, у якое выходзь любы творца, пераўтварай у свой скарб думкі і вобразы, прарос-лыя ў ім праз стагоддзі.

У выніку, па-другое, адрываецца сёння не толькі падзел М.Горкага раман-тызму на нібы добры – рэвалюцыйны і нібы блгі – рэакцыйны, але і ахайванне лозунга "мастацтва для мастацтва" пры рэабілітацыі паняцця чыстай красы, но-вапарнаскасці-узвышэнства, мадэрнізму як такога – пры адкрыцці беларускага мадэрнізму. Не маса паперадзе паэта, а паэт, паэзія паперадзе масы. Вышэй-шая форма дэмакратычнасці літаратуры, народнасць літаратуры – у пушкінскім служэнні ідэалу, форме як прыгажосці з выявамі гуманістычных ідэяў. У арыен-тацыі на красу, на толькі ёй наканаванае прызначэнне, на толькі ёй уласцівыя сродкі – у гэтым ісціна народнасці.

У выніку, па-трэцяе, мы маем перагляд ідэала рэвалюцыі, беларускай літа-ратуры як апафеозу Кастрычніку, самой рэвалюцыі як панацэі росквіту бела-рускай літаратуры, нараджальніцы нават самога беларускага рамана як жанра прозы. У сувязі з гэтым здзяйсняецца пераадоленне саўковых тэндэнцыяў пад-цягвання як пад вышэйшы станойчы ўзровень па градацыйнай шкале рэвалю-цыйнасці (шляхецкае, рэвалюцыйна-дэмакратычнае, пралетарскае), з расфа-соўкай пісьменнікаў па агульнадэмакратычных нішах, з імкненнем іх асабчыван-ня, прасаветызацыі ў рэчышчы рэабілітацыі як былых нацдэмаў. На ўскрай пя-рэдніх задачаў з гэтым выходзіць вяртанне да класіфікацыйнага тэрміну "народ-ніцкая інтэлігенцыя" (у адносінах да аўтараў пачатку XX ст.), да акрэслівання іпастасяў беларускага пісьменніка – нашаніўца, маладнякоўца, узвышэнца, да вывучэння феномена беларускага савецкага пісьменніка, як і асобнасці бела-рускага пісьменніка-эмігранта XX ст.

Як вядома, канцэптуальнае асэнсаванне развіцця літаратуры ў найвялікшай ступені звязана з перыядызацыяй гэтага развіцця. У апошні час у нас працяг-ваецца спрэчка наконт перыядызацыі беларускай літаратуры як X–XIX стст., так і літаратуры XX веку. Да гэтага, як ужо адзначалася, наша літаратура XX ст. падраздзялялася на дарэвалюцыйную (да 1917 г.) і паслярэвалюцыйную (па-

сля 1917 г.). Спрэчак вакол гэтага не вялося, пакуль мы не апынуліся ў пост-савецкім часе, калі беларуская літаратура XX ст. стала разглядацца ў цэлым у сваім спецыфічным арганічным адзінстве. І праблема тут не толькі тая, што гісторыя беларускай літаратуры XX ст. — гэта яшчэ і гісторыя пасляваеннай беларускай літаратуры на эміграцыі, роўным чынам як асобнымі несавецкімі яе старонкамі былі заходнебеларуская літаратура, якая развівалася ў міжваеннай Польшчы 20–30-х гадоў, як і тая літаратура, што так ці інакш давала знаць аб сабе ва ўмовах нямецка-фашысцкай акупацыі Беларусі ў 1941–1944 гг. Праблема яшчэ асабліва ўскладняецца тым, што ўласна беларуская савецкая літаратура як такой у Беларусі не было ні ў 1917, ні ў 1922 г., калі ўзнік СССР, ды яе не было і ў канцы 20-х гадоў, таму што феномен савецкасці сфармаваўся толькі да сярэдзіны 30-х гадоў і быў вынікам перадазначанай палітыкі ў адносінах да літаратуры і мастацтва, занатаванай у спецыяльных пастановах 1925, 1932 гг., як і звязанай з утварэннем адзінага Саюза пісьменнікаў СССР у 1934 г., з напісаннем Статута гэтага саюза. Партыйны ціск на літаратуру ў СССР быў асабліва моцны ў канцы 40-х — пачатку 50-х гадоў, але затым была і так званая адліга часоў М.Хрушчова, і новае закручванне гаек часоў Л.Брэжнева. Аднак руская дысідэнцкая літаратура, якая ўзнікла ў СССР у 60–70-я гады, гэта ўжо была не руская савецкая літаратура, і, уласна, і ў Беларусі — адной з рэспублік СССР — у 60–70-я гады не ўсё было падпарадкавана канонам сацрэалізму, не суцэльна ўзорнай савецкай была ўся беларуская літаратура, хоць і кваліфікавалася беларускаю савецкаю. Так што ёсць сур'ёзныя засцярогі з вызначэннем межаў савецкасці беларускай літаратуры, і пагэтану яе XX ст. у цэлым мы перыядуем, зыходзячы з яе змястоўнай мадыфікацыі, з трансплантацыі ў ёй догмаў, установак, рэгламентацыяў, якія прыўносіліся часам, палітыкай.

Трэба падкрэсліць, што вельмі выразна — па ідэях, пафасу, матывах — акрэсліваецца першы этап — пачатак XX ст. — да канца 20-х гадоў уключа — этап адраджэнскі, этап і пад'ёму Адраджэння як у дарэвалюцыйнае дзесяцігоддзе, так і ў сярэдзіне 20-х гадоў, і разгрому яго з пераклучэннем арыенціраў на пралетарскасць, большавісцкую ідэйнасць, сацыялістычную змястоўнасць. Асобным другім этапам развіцця беларускай літаратуры ў XX ст. бачацца 30-я гады — да 1941 г., да пачатку вайны. Відаць, прамежкавым этапам трэба лічыць у развіцці беларускай літаратуры XX ст. гады вайны 1941–1944. У цэлым сваю літаратуру пасля 1945 г. мы называлі і называем пасляваеннай, і доўгі час падраздзялялі яе на пасляваенную да XX з'езда КПСС і пасляз'ездаўскую. Вельмі выразна этапнасць яе падкрэслілі так званыя шасцідзсятнікі, хоць рэальна літаратура 60-х гадоў у Беларусі была творчасцю розных пакаленняў, якія свой голас (а хто так званае другое дыханне) займелі пасля 1956 г., ва ўмовах так званай адлігі. Свае этапныя ўмовы развіцця мела беларуская літаратура ў 70–80-я гады, але літаратура іх і ў сённяшні дзень — пры канцы стагоддзя — успрымаецца як літаратура сучаснага этапу, хоць уласна сучасны этап развіцця беларускай літаратуры пачала з атрыманнем Рэспублікай Беларусь суверэнітэту і з тымі перыпетыямі, якія ў сувязі з гэтым на лёс грамадства Беларусі выпалі. Час, канешне, дапаможа высвятленню ўсіх метамарфозаў беларускай літаратуры, якія ў ёй адбываюцца пры канцы XX ст., як ён, несумненна, у 90-я гады дапамог беларускаму літаратуразнаўству ў новым асэнсоўванні гісторыі беларускага літаратурнага Сярэднявечча.

Зазначым, што да апошняга часу ў нас гаварылася пра гісторыю **старажытнай** беларускай літаратуры, хоць ніякой старажытнай, гэта значыць антычнай, беларускай літаратуры ніколі на свеце не было. Аднак быў прэцэдэнт — руская літаратуразнаўчая думка назвала сваю літаратуру часоў "Слова пра паход Ігаравы" і Сімяёна Полацкага старажытнай рускай літаратурай, — скапіравалася гэта і ў Беларусі. (Бо ці ж гэта не прэстыжна мець, як грэкі, сваю — мясцовую — антычнасць?!). Трэба сказаць, што і сёння тэрмін "старажытная" не застаецца ў нас без падтрымкі, але ў адным думкі сыйшліся: у пераклучэнні гаворкі з беларускай старажытнай літаратуры на тэзіс "Літаратура сярэднявечнай Беларусі" (асабліва пры вывучэнні Беларускага Адраджэння, Беларускага барока і Асветніцтва, Рэфармацыі на Беларусі). І не сыйсцё ў адно тут думкі проста не маглі, бо не толькі на старабеларускай ці царкоўнаславянскай мовах узнікалі творы ў сярэднявечнай Беларусі, але і на мовах лацінскай, на стара-

польскай і нават у такой сімбіёзнай форме, як "Аль-Кітабы" – "Каран" беларускай мовай, перададзенай арабскім алфавітам.

З усяго гэтага бачна, што літаратура сярэднявечнай Беларусі была палілінгвістычнай. Палілінгвізм – прыродны знак літаратуры беларускага Сярэднявечча. Беларускае Сярэднявечча ў яго поўні, у яго вычарпальнай існасці як палілінгвістычнае вядзе нас да вывучэння не толькі аднаго з яго ручаёў – у рэчышчы "русчыны", але і да іншых яго праяў – паэзіі і прозы Беларусі на лацінскай і старапольскай мовах. Такім чынам, былы лекцыійны курс беларускай старажытнай літаратуры абярнуўся зараз курсам "Літаратура Сярэднявечнай Беларусі", і не старажытнай беларускай літаратурай і не старажытнай называем мы літаратуру Беларусі X–XVIII стст., а старабеларускай, бо яна – на старабеларускай мове. І ўласна яе часавая мяжа, яна якраз да тае рысы, калі літаратура ў Беларусі стала палілінгвістычнай, а гэта значыць, – да XVI ст.

Па-новаму сёння пачынаюць трактавацца і XVII і XVIII стст., без шчыльных суадноснаў іх са старабеларускай літаратурай, а пераважна ў пераемнасці з раннім і познім Беларускім Адраджэннем, як першапратаплазмай Новага часу, як фактары пераходнага часу. Бо не здарма шмат медыявістаў у бароку бачаць відазменены працяг Адраджэння, а Асветніцтва XVIII ст. з яго рацыяналізмам ёсць ужо вунь якой асобнай выдавочнай фазай пераходу літаратуры Беларусі да Новага часу.

Такім чынам, канцэптуальная карта паэтапнага развіцця літаратуры Беларусі X–XVIII стст. змянілася, можна сказаць, да непазнання з-за адмаўлення, па-першае, ад прэтэнзіяў на "прэстыжную" айчынную антычнасць, па-другое, ад шчыльных прывязак літаратуры сярэднявечнай Беларусі толькі да русчыны – да старабеларускай і царкоўна-славянскіх моваў. Позняе Сярэднявечча ў Беларусі бачыцца зараз у яго натуральнай гістарычнай пераходнасці – як з рысамі сапраўды сярэднявечнай контррэфармацыі і самой Рэфармацыі, якая заставалася з Богам, з верай, з феадалізмам, так і з рысамі новачасавымі Адраджэння, барока, Асветніцтва. Адраджэнне з яго гуманізмам, асветніцтвам, дэмакратызмам, макіявелізмам, уседазволам і пашанай да законнасці; барока – высокае – з яго элітарнай вытанчанасцю, культам прыгожага, алегарызмам, сярэдняе – з яго прозай ледзь не рэалістычнай, з раскрыццём у ёй чалавека як асобы, з пільнай цікавасцю да рэальнага жыцця ды прытым у слове ўжо ніяк не старабеларускім, а ўпрытык блізім да гучання сённяшняга беларускага слова, ды прытым ва ўсім нізкім барока гэтакім яркім сваёй карнавальнасцю, народным тыпамом, смехавой простанароднай стыхіяй, народнай песняй і прыказкай, – усё гэта сапраўды ўжо мела дачыненне да часу іншага, які наступаў, перадвесткай якога ўсё гэта было.

Новае канцэптуальнае асэнсаванне беларускага літаратурнага Сярэднявечча павяло за сабой і пераасэнсаванне літаратурнага аблічча Беларусі XIX ст. І цяпер ужо складальнікі яе хрэстаматыяў уключаюць у іх творы не толькі на беларускай мове, але і на рускай і польскай, калі тыя ўзніклі на тэрыторыі Беларусі XIX ст., тым больш, калі яны па тэматыцы, праблематыцы звязаны з асобнымі яе краёвымі ўмовамі. Такім чынам, узнікае тэрмін краёвай літаратуры, на змену хрэстаматыям па гісторыі беларускай літаратуры XIX ст. прыходзяць хрэстаматыі літаратуры Беларусі XIX ст.

Апошняе не магло не адбіцца на вырашэнні праблемаў літаратурнага сумежжа і, у прыватнасці, на трактоўцы беларуска-польскіх і беларуска-рускіх пісьменнікаў XIX ст.: цяпер яны разглядаюцца менавіта ў кантэксце літаратуры Беларусі XIX ст. як яго арганічная частка, як фактар беларускасці ў яе трансфармацыях і розных іпастасях.

У гэтай сувязі ўзнікае і новы погляд на літвінізм як рэгіянальны патрыятызм насельнікаў былой Рэчы Паспалітай. Па сутнасці, патрыятызм апалячанай у XVII–XVIII стст. беларускай шляхты ў яго літвінскай афарбоўцы быў адной з фазай развіцця беларускасці ў Беларусі. Найшырэйшае мастацкае адлюстраванне гэтага мясцовага феномена ў паэме "Пан Тадэвуш" даў Адам Міцкевіч. Літвінізм беларускай шляхты і тутэйшасць беларускага сялянства – кроўныя з'явы, праявы беларусчыны ў яе гістарычным развіцці. Усё гэта прымушае зірнуць пановаму на ўсю гістарычную перспектыву развіцця беларускай літаратуры ў цэлым і асабліва на шляхі яе развіцця ў два апошнія стагоддзі.